

N. I. KONDAKOV: LOGIKAI SZÓTÁR*

SZIGETVÁRI SÁNDOR

Az enciklopédikus logikai mű a szerzőnek több mint két évtizedes tevékenységét reprezentálja, az ötvenes években elkezdett kitartó munkásságának az eredményeit foglalja magában, az 1954-ben megjelent, a felsőoktatási intézmények számára írt „Logika tankönyv” többszörösen átdolgozott fejezeteiből terebélyesedett ki közel 3000 címszót kifejtő logikai szótárrá. Kondakov az 1967-ben elkészült „Bevezetés a logikába” c. művében már határozottan körvonalazta logikai tevékenységének célját, azt, hogy röviden és közérthetően kívánja megmagyarázni a logika tudományának terminusait, módszereit, szabályait, alapvető törvényeit. Ebben a munkájában már különösen nagy hangsúlyt kapott a formális logika fejlődésének új szakaszát képviselő matematikai logika problematikája; a hagyományos formális logika és a formális logika története címszavai mellett szerepelnek a matematikai logikáé is. Megfelelő helyet kapott a kötetben a logika helyes értelmezése szempontjából nélkülözhetetlen dialektikus materialista módszer is.

Többé-kevésbé befejezettnek tűnt az 1971-ben kiadott „Logikai szótár”, amely több mint 2000 címszó alatt tárgyalta a tradicionális logika törvényeit, szabályait, alapvető fogalmait és a matematikai logika elementáris alapjait. A szerző komoly figyelmet szentelt a mai formális logika technikai és tudományos alkalmazására, ezzel összefüggésben az információelmélet néhány terminusát, fogalmát is elemezte. Továbbra is feladatának tekintette a marxista-leninista filozófia ismeretelméletének tárgyköréből annak a szükséges minimumnak a szerepeltetését, amely fényt derít az emberi

gondolkodás keletkezésének, fejlődésének általános törvényszerűségeire.

A szótár 1975-ös évi második javított és bővített kiadása az újabb logikai irodalom feldolgozásáról is tanúskodik. Amíg az 1971-es első kiadás idézett forrásmunkáinak a száma 1755 volt, a másodiké 2006. A szerző egyben adósságát is törlesztette, olyan műveket is feldolgozott, mint H. Reichenbach: „The theory of probability” (1949), C. G. Hempel: „A purely topological from of non-Aristotelian logic” (1937), L. E. J. Brouwer: „Über die Bedeutung des Satzes vom ausgeschlossenen Dritten in der Funktionstheorie” (1925), A. Church: „The weak theory of implication” (1931).

A fentiek mellett jelentős előrelépést tanúsít Plehanov műveinek a logika szempontjából való számbavétele. Az 1971 óta megjelent művekből elsősorban az információ, a számítástechnika és az automaták, az elektronikus számítógépek, a matematika problémáit dolgozta fel. A szótár bővített kiadását olyan művek feldolgozása is indokolta, mint a Todor Pavlov akadémikus szerkesztésében 1973-ban orosz nyelven is megjelent kötetek (I. „Elmélet, megismerés, logika”. II. „Visszatükrözési elmélet és természettudomány”. III. „Visszatükrözési elmélet és társadalmi tudat”).

A szótár tartalmának alakulása, címszavainak összeállítása és kifejtése szempontjából döntő fontosságú a logika tudományának értelmezése. Kondakov mindenféle egyoldalúságot igyekszik elkerülni a logikát „... a gondolkodás formáiról, törvényeiről, a kalkulusok (formalizált szimbolikus nyelvek) matematikai logikai törvényeiről, a gondolkodás legáltalánosabb (dialektikus) törvényeiről szóló tudományok összességének” tekinti (285.) A tudományoknak ezt az összességét úgy fogja fel, mint amelyek mind ugyan-

*„Logicseszkiy szlovarj”, 2. kiad., Izdatyelszto Nauka, Moszkva 1975.

azt a valóság hű tükrözésére irányuló emberi gondolkodást vizsgálják, azonban különböznek abban, hogy a gondolkodás más-más törvényszerűségei alkotják tárgyukat.

A *formális logika* a gondolkodás formáit, törvényeit az egyes gondolatok konkrét tartalmának elvonatkoztatása mellett vizsgálja, fő célja annak a megállapítása, hogy a zárótétel igazsága következik-e az előzmények igazságából. Ezért egyik fontos feladata a következők helyes módjainak szisztematikus formalizálása, kategorizálása. A formális logika fejlődése két részre tagolható: a hagyományos és a matematikai logika szakaszaira.

Ez utóbbit illetően vitatható, hogy a hagyományos logika teljes egészében a formális logika fejlődésének lenne az első szakasza. A sztoikusok logikája például a matematikai logikai előzményeket is magában foglalja; tartalmi logikai problémák pedig Arisztotelész műveitől Kant transzcendentális logikájáig végigvonulnak a logika történetén. Pontosabb megkülönböztetésnek tűnik a hagyományos és a mai formális logikára való felosztás.

A dialektikus logika tárgyának bemutatására rányomja bélyegét, hogy – legalábbis marxista válfaját tekintve – egy születőben levő tudományról van szó, aminek velejárója a terminológiai tisztázatlanság. A szerző magáról a dialektikus logika kifejezésről a következőket írja: „A dialektikus logika a 19. század elején Hegel klasszikus német filozófus által bevezetett terminus, amelyet az általa értelmezett formális logikával egyenesen szembeállított, s amely az összes természeti és szellemi dolgok fejlődéstörvényeiről szóló idealista tanítását jelölte. Helyesen vette észre a korabeli filozófiai elméleteknek azt a fogyatékoságát, hogy a gondolkodás formáit, törvényeit mint örökké adottakat, változatlanokat metafizikusan szemlélték.” (145.) Kondakov a hegeli kritika egyoldalú voltát abban látja, hogy kritikáját a metafizikus módszer helyett a formális logikára irányította.

Véleményünk szerint a szerzőnek ez utóbbi gondolata némi finomításra szorul. Hegel fel fogásának gyenge pontja a metafizikus módszer és a formális logika bizonyos fokú azonosítása, amit nem indokol a korabeli (tehát nem matematikai) logikának a metafizikus módszerrel való összefonódása. Például a formális logika *A est A* törvényének a Hegel korabeli értelmezése egyszerre foglalta magában differenciálatlanul a formális logika azonosság törvényét

és a dolgok, a gondolatok változatlanságának, önmagukkal való azonosságának metafizikus fel fogását. Szétválasztásukra az objektum–szubjektum azonosságát képviselő hegeli dialektika elégtelen eszköz volt, segítségével lehetetlen volt feltárni, hogy az azonosság formális logikai törvénye nem a gondolati folyamaton kívüli objektumnak, hanem a gondolkodásnak az egyik törvénye.

A szerző korunk marxista logikusait is bemutatja, külön címszavak alatt ismerteti eredményeiket. Köztük találjuk meg G. Klaus, a német marxista filozófus nevét, akinek „Bevezetés a formális logikába” című munkája magyar nyelven is megjelent. A „Logikai szótár” Klaus érdemei között említi, hogy a matematikai logika alapvető elveit megkísérelte beépíteni az általános logikai kurzusba. Ma már elmondhatjuk, hogy a matematikai logikának ilyen irányú figyelembevétele több volt egy kísérletnél, hisz a hazai és külföldi logikai oktatásban a meglevő tapasztalatok alapján egy terjedőben levő megoldásról beszélhetünk.

Klaus érdemeként említi a szerző azt a felismerést, hogy a dialektikának mint tudománynak további fejlődése nem teszi feleslegessé a formális logikát, hanem – különösen logikai oldalát tekintve – feltételezi az utóbbi előrehaladását.

Fogarasi Béla „Logika” című könyvéről mint a logikának a dialektikus materializmus pozíciója alapján átgondolt és szisztematikusan kifejtett munkáról emlékszik meg. Kár, hogy a szerző nem szentelt figyelmet a Fogarasi és Klaus közötti, a formális és a dialektikus logika tárgyáról és viszonyáról folyt vitának, amelynek tanulságai a logika tudományán túlmenően a marxista filozófia, a dialektika és az ismeretelmélet tárgyköreiben is érvényesíthetők. A vita utólagos végiggondolása azt mutatja, hogy alapvető kérdésekben Klaus és Fogarasi egyetértettek. Végül is mindketten szükségesnek tartották a dialektikus logikát, a matematikai logika felhasználását, s ezen az sem változtat, hogy egyes konkrét kérdések kidolgozásában nem ugyanazokat az oldalakat helyezték előtérbe.

A „Logikai szótár”-ban helyet kaptak a formális logika művelőin kívül azok, akik a dialektikus logika területén mutattak fel eredményeket. Köztük szerepel M. N. Alexejev, aki a gondolkodás formáinak dialektikáját vizsgálta. A dialektikus logika konkrét problémáit kutatta M. M. Rozentál, különösen a kategóriákat és

ezek összefüggéseit. B. M. Kedrov a dialektikus logikatörvényeit vizsgálta, főleg a dialektikus ellentmondás és a formális logika nem-ellentmondás törvényeinek a viszonya foglalkoztatta. V. I. Malcev a fogalom meghatározásának, a jelentés és a fogalom dialektikus logikai vonatkozásait kutatta. I. Sz. Narszkij az antinómia-probléma kutatását állította vizsgálódásának középpontjába. P. V. Kopnyin az ismeretelmélet és a dialektikus logika kérdéseit elemezte, művei közül jelentősebbek: „Az ítélet lényegéről, struktúrájáról”, „A gondolkodás formáinak dialektikája Hegel filozófiájában”, „Dialektika és ellentmondás”, „A valóság megismerése és a hipotézis”, „A tudomány logikai alapjai” című munkák.

A szótár alapos és gondos szerkesztése ellenére kimaradt a dialektikus logika kidolgozása egyik úttörőjének méltatása. Varjas Sándorról van szó, aki a Tanácsköztársaság leverése után elhagyta Magyarországot és filozófiai tevékenységét a Szovjetunióban fejtette ki. Továbbá nem találunk utalást a ma is aktív kutató tevékenységet folytató Iljenkov tevékenységére, jól lehet „A konkrét és az absztrakt dialektikája Marx Tőkéjében” című könyve a hazai szakmai közvéleményben is elismerést váltott ki.

A mű nagy részét teszi ki a matematikai logika kategóriáinak, törvényeinek, szabályainak az ismertetése, amelyet jól felhasználhatnak a különböző tudományágak, a természet- és társadalomtudományok, a filozófia, a logika művelői.

A szerző a matematikai logikát úgy értelmezi, mint a formális logikának a tradicionális logika után következő fejlődési szakaszát, amely a kalkulusok (formalizált nyelvek) segítségével kutatja a gondolkodást (333.). Definíciója szerint foglalkozik a matematikai logika problémáival. Konceptiója pontosításra szorul, tekintve, hogy a hagyományos logika nem teljesen azonos a formális logikával. Nem vitatható azonban a hagyományos formális logika és a matematikai logika közötti genetikus kapcsolat.

A szótár segít eligazodni a kijelentés, a predikátum kalkulus, a többértékű logikák, a modális logika kérdéseiben. A modális logikával foglal-

kozó részek jól használhatóak a marxista dialektikával foglalkozó tanulmányokban. A modális logikával foglalkozó részek, szemben a matematikai logikáról szóló címszavakkal, szegényebbek. Ez az egyenlőtlenség nem a szerző felfogásának a következménye, hanem a logika ezen ágának kidolgozottsági szintjével függ össze. Különösen hiányosak a modern modális logika formalizálásának problémáját vizsgáló részek. A lexikon nem foglalkozik Quine-nak a modális logika formalizálási lehetőségét tagadó nézeteivel, következésképpen cáfolatukkal sem. Ebből fakadóan nem ismeretheti azokat a kutatásokat sem, amelyek reagálnak Quine fő ellenvetésére, amely szerint az intenzionális univerzumok használata révén eltűnnek a konkrét individuumok, individuum-paradoxonok lépnek fel, összeomlanak a modalitások. Nézetünk szerint a modern modális logikai rendszerek axiomatikus felépítésére, a kalkulusok helyességének és teljességének garantálására összpontosító kutatások ismertetése mindenképpen szükséges lett volna.

A szótár tartalmazza a matematikai logika műszaki alkalmazásával összefüggő címszavakat is. Ilyenek pl. a gépi logika, gépi operáció, gépi emlékezet, gépi fordítás, gépi nyelv stb. Ezzel kapcsolatban említjük meg a szótár ama nagy erényét, hogy a logika tudományának elméleti kérdései mellett figyelmet szentel gyakorlati felhasználásuk problémáinak, sőt más tudományágakkal való összefüggésük aktualitásának is. A címszavak között szerepelnek az ismeretelmélet alapvető fogalmai, sőt maga a marxizmus–leninizmus is, mint amely megtermékenyítőleg hatott a logika tudományára, lehetővé téve a gondolkodás természetének tudományos megismerését.

A művet teljessé teszi az idegen nyelvű logikai terminus technicusok magyarázata, valamint a logika különböző ágának táblázatba foglalt szimbólumrendszere.

Kondakov munkája rendkívül hasznos a logika kutatói, oktatói számára, nélkülözhetetlen ismereteket foglal össze a marxista filozófia művelői részére, s jelentősége a szaktudományok művelői számára sem csekély.

A J. Manninen és R. Tuomela által szerkesztett, „Tanulmányok a magyarázatról és a megértésről” címmel megjelentetett gyűjtemény valamennyi írása, közvetlenül vagy közvetve, az ismert finn filozófus, *Georg Henrik von Wright* nézeteivel foglalkozik – mindenekelőtt azokkal a nézeteivel, melyeket az 1971-ben kiadott „Explanation and Understanding” c. könyvében fejtett ki. A gyűjteményben foglalt tanulmányok némelyike egy konferencia alkalmából készült, melyet a témáról 1974-ben Helsinkiben tartottak, a többi tanulmányt – Peter Winch cikkének kivételével, ez ti. már korábban megjelent – a jelen kötet számára írták szerzőik. A kötet tartalmazza azokat a válaszokat, illetve reflexiókat, amelyeket von Wright a tanulmányokhoz fűzött, valamint a filozófus „Determinizmus és az ember tanulmányozása” (Determinism and the Study of Man) c. esszéjét, mely utóbbi kiváltképpen jól képviseli jelenlegi álláspontját, és ezzel azt a filozófiai utat is, melyet a legutóbbi években megtett. A gyűjteményben foglalt tanulmányok java része magas színvonalat képvisel és központi jelentőségű filozófiai kérdésekről szól (példaként elegendő Rüdiger Bubner és Jaakko Hintikka tanulmányára utalni). Az alábbiakban azonban mindössze *Lars Hertzberg* „A döntésről” és *Rex Martin* „Magyarázat és megértés a történelemben” c. dolgozatáról, különösen pedig von Wright említett „Determinizmus és az ember tanulmányozása” c. esszéjéről lesz szó.

Indokoltnak látszik ehhez röviden felidézni az „Explanation and Understanding” (Magyarázat és megértés) alap gondolatait. Ebben a könyvben az emberi cselekvés magyarázatáról és megértéséről van szó, ahol is a „cselekvés” (action) intencionális, céltudatos viselkedést jelent. Von Wright alaptétele az, hogy az intencionális viselkedés nem mintegy a pusztá viselkedés és az intenció összetétele, hanem *sui generis* jelleggel bír, vagyis az intencionális viselkedés – a cselekvés – fogalma egyszerű, irreducibilis fogalom. Az *okság* (causation) fogalma viszont semmiképpen sem

irreducibilis: ezt a fogalmat éppenséggel a cselekvés fogalma konstituálja, amennyiben ti. „*p* ok *q*-ra vonatkoztatva és *q* okozat *p*-re vonatkoztatva akkor és csak akkor, ha *p* cselekvése által *q*-t előidézni, vagy *p* meg nem tétele által *q*-t megszüntetni, vagy megtörténtét megakadályozni *volnánk képesek*”. A cselekvés fogalmának irreducibilitása mindazonáltal nem jelenti azt, hogy ez a fogalom nem *taglalható*, és von Wright *PI* (practical inference, „gyakorlati következtetés”) sémája éppen egy ilyen taglalás célját szolgálja. „A arra törekszük” – így hangzik a séma –, „hogy *p*-t előidézzük. A úgy véli, hogy *p*-t csak akkor idézheti elő, ha *a*-t teszi. Tehát nekilát annak, hogy *a*-t tegye.” Von Wright ebben a sémában, melyet logikai következtetési viszonyoknak (entailment), nem pedig valamiféle empirikus általánosításnak tekint, használható formulát lát a történet- és társadalomtudományi magyarázat számára. Pontosan erre a sémára, illetve szellemtudományi alkalmazhatóságának problémájára, vonatkozik azonban Hertzberg és Martin néhány kritikai megjegyzése. Egyébiránt, amint az válszaiból kitűnik, egyes releváns pontokon maga von Wright is megváltoztatta, 1971 óta, a véleményét. Immár félrevezetőnek tartja a „practical inference” vagy „practical syllogism” (gyakorlati szillogizmus) kifejezést, és az „intencionalisztikus magyarázat” (intentionalist explanation) kifejezést részesíti előnyben (373. sk., vö. 409.). És a *PI* sémát úgy fogja fel, mint amely nem annyira egy logikai következtetési viszonyt, hanem inkább valamilyen különleges jellegű fogalmi kapcsolatot reprezentál. Von Wright most már azon a véleményen van, hogy az intencionalisztikus magyarázatnak korlátozott az alkalmazási területe, és hogy ez a magyarázat kiegészítendő olyan magyarázatokkal, amelyek a cselekvés társadalmi beágyazottságára vonatkoznak (413.), vagyis hogy a cselekvés filozófiájának a társadalom filozófiájába kell torkollnia.

A filozófiai problémák azáltal oldódnak meg, hogy bizonyos kérdéseket többé nem teszünk fel. Von Wright ama régi dilemmát, hogy miképpen lehet az ember szabad és ugyanakkor természet-törvényektől determinált, azáltal szünteti meg, hogy a vonatkozó kérdéseket egészen újszerűen teszi föl. „A természettudomány” – írja von Wright „Determinizmus és az ember tanulmányozása” című esszéjében – „úgy jellemez-

*Juha Manninen és Raimo Tuomela (szerk.), *Essays on Explanation and Understanding. Studies in the Foundations of Humanities and Social Sciences*. Dordrecht: D. Reidel, 1976. 440 o.

hető, mint a természettörvények „uralma” alatt álló jelenségek tanulmányozása. Az emberről szóló tudomány viszont elsősorban a társadalmi intézmények és szabályok „uralma” alatt álló jelenségek tanulmányozása.” A társadalmi szabályok azonban egyáltalán nem hasonlítanak a természettörvényekre. „Az előbbiek normatív, az utóbbiak, amint mondani szokás, deskriptív jellegűek. És ebből a mély különbségből következik, hogy . . . a determinizmus az ember tanulmányozásában valami egészen mást jelent, mint a determinizmus tanulmányozásában.” (425.) Von Wright megoldása, alapvetően, a nézőpont megváltoztatásában áll, vagy, ahogyan ő kifejezi, a probléma „externalizációjában”. Újta „az individuális cselekvésre vonatkozó megfontolásoktól olyan tényezőkre vonatkozó megfontolásokhoz” vezet, „amelyek az individuumnak mint egy közösség tagjának a viselkedését befolyásolják (determinálják), intézményesített emberi viszonylatok kontextusában. Valamelyes ámbár hasznos túlzással azt mondhatnánk – írja von Wright –, hogy az akaratszabadság problémája, csakúgy mint a szabadság problémája egyáltalán, a társadalomfilozófia problémája.” (416. sk.) Azok a cselekvések, amelyek az intencionalisztikus magyarázó séma által taglalhatók, *internálisan* determináltak. Vannak azonban olyan cselekvések is, amelyek erre a magyarázatra nem alkalmasak. Ezek az *externálisan*, az intézményesített *gyakorlat* által determinált cselekvések. Az externális determináció azonban internalizálható, és bizonyos mértékig *szükségképpen* internalizálendő, ennek megfelelően pedig az intencionalisztikus magyarázó séma megőriz egy bizonyos elsőbbséget. Az intenció és a cselekvés közötti kapcsolat nem oksági, nem is logikai, mindazonáltal *fogalmi*. E fogalmi kapcsolat jellegét a következőképpen világíthatjuk meg. Ahhoz, hogy valamely viselkedést intencionálisként foghassunk föl, ezt a viselkedést egy *történetbe* kell tudnunk beilleszteni, mely történetben olyan fogalmakat alkalmazunk, amelyeket nem alkalmazhatnánk, és amelyeket tehát nem is bírhatnánk, ha a közösségi emberi gyakorlatban bizonyos *szabályszerűségek* nem volnának megfigyelhetők. Hasonló kapcsolat áll fenn a cselekvés és a cselekvést externálisan determináló tényezők között. – Bizonyos cselekvéseket tehát intenciókra utalva magyarázhatunk meg: az intenciók viszont maguk is tovább taglalhatók. Olyan fogalmak, mint az *akarás* (want), a *kötelesség* (duty), a *képesség* (ability) és az *alkalom* (opportunity) játszanak itt szerepet. Ha mármost

bizonyos társadalmi szabályszerűségeket *törvényekként* ábrázolunk, úgy ezek a törvények, véli von Wright, fogalmi természetűek, amennyiben egy fogalomrendszer általános tulajdonságait rögzítik, egy olyan rendszer tulajdonságait, amelyet a fent említett és hasonló fogalmak konstituálnak. „A társadalmi ‘törvények’ – írja von Wright – nem a tapasztalat általánosításai, hanem a konkrét történeti helyzetek interpretációjára szolgáló fogalmi sémák.” (434.) És mivel a fogalmak, és jelesül a fogalmakban megtestesülő normák, szabályok és intézmények, végső analízisben, az ember által létrehozottak, ténylegesen az a helyzet, hogy „az emberek cselekedeteit történeti helyzetük határozza meg, a történeti helyzet maga azonban emberi cselekvések eredménye. Nincsen abban semmiféle logikai hiba, ha azt mondjuk, hogy az emberiség rabszolgája és egyszersmind ura a maga sorsának.” (435.)

Ha von Wright az „Explanation and Understanding”-ben az intencionális viselkedés fogalmának az ember tanulmányozása szempontjából középponti jelentőséget tulajdonított, ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy egy egyoldalúan racionalista antropológia mellett kötelezte el magát. Kérdései, szigorúan véve, logikailag függetlenek voltak attól a kérdéstől, hogy hogyan keletkeznek az *intenciók*, hogy ti. túlnyomóan racionális, avagy éppenséggel irracionális úton módon. Ha tehát Hertzberg érdekesítő tanulmányában az intencióképzés, azaz a *döntés*, racionalisztikus elméletét kritizálja, úgy bírálta a von Wright felfogását voltaképpen nem érinti. Azt mondhatnánk azonban, hogy az „Explanation and Understanding” a döntés problémájának egyszínűen racionalisztikus értelmezését *nem zárta ki*, és ebben az értelemben Hertzberg megjegyzései mégsem érdektelenek ama könyv fejtegetéseinek szempontjából. Hertzberg úgy véli, hogy von Wright fogalomképzésében bizonyos tévedések lehetősége rejlik, olyan tévedések lehetősége, amelyek jellegzetesen képviselik a filozófia egy réges-régi tradícióját. Ezen tradíció szerint úgy jutunk döntésekhez, hogy *mérlelünk*; és ha helyesen mérlelgettünk, úgy a lehető legbölcsebb döntéshez fogunk eljutni (vö. 233.). Hertzberg azonban úgy véli, hogy a *bizonytalanság* (döntésképtelenség, „indecision”) fogalmával egyáltalán csak azáltal rendelkezünk, hogy a cselekvést rendszeren nem előzi meg mérlegelés. „Azzal kezdjük, hogy *cselekedni* tanulunk – a mérlegelés csak később jöhet. És hasonlóképpen, a cselekvést *megérteni* is oly-

módon kezdjük, hogy megtanuljuk felismerni azokat a cselekvésmódokat, amelyek bizonyos körülmények között megfelelők. Csak ezen háttér előtt érthetjük meg azután, hogy mit is jelent az, ha az emberek mérlegelnek valamit.” (234.) Ha valaki egy intenciónak ad hangot, úgy ez a megnyilvánulása semmiképpen sem premissza, melyből a konklúzió némi mérlegeléssel adódik, hanem egy meghatározott beállítottság vagy elkötelezettség arra, hogy ilyen vagy olyan módon cselekedjék. Másrészt viszont az intencióknak, kívánságoknak stb. nincs is egyértelmű jelentésük ama cselekvésektől függetlenül, amelyekkel ezek, általában, együtt járnak. Nem létezik a racionalitás valamiféle egységes lényege, foglalja össze véleményét Hertzberg, és a különböző cselekvési módok így nem is foghatók fel egy effajta egységes racionalitás manifestációjaként; sokkal inkább arról van szó, hogy azok a kritériumok, amelyek segítségül a különböző emberi cselekedeteket megítéljük, ezekben a cselekedetekben magukban gyökereznek.

Valamelyest hasonlóképpen érvel Rex Martin,

amikor a *PI*-formula szellemtudományi *alkalmazhatóságát* vonja kétségbe. Már ahhoz is, véli Martin, hogy eldönthessük, mely tényekre kell egy adott esetben ezt a formulát vonatkoztatnunk, szükségünk van az interpretációra és a megértésre. Különösen a *PI*-séma második premisszájának alkalmazása okoz nehézséget. Mert tegyük föl, hogy nem értjük a kapcsolatot az intenció és a cselekedet között – akkor a nézőpont, melyből tekintve a kérdéses cselekedet érthetővé válhat, idegen számunkra, és akkor az sem jelent segítséget, ha föltételezzük, hogy a cselekvő azt hiszi vagy úgy véli, hogy itt mindazonáltal valamilyen kapcsolat áll fenn. Ha ellenben megértjük a kérdéses cselekedet kontextusát, úgy fölösleges még a vonatkozó szubjektum tudatállapotáról is szót ejtenünk (vö. 313. sk.). Persze Martin maga jegyzi meg, hogy von Wright a megértésnek nem a „pszichológiai”, hanem a „szemantikai” dimenziójával foglalkozik; és így Martin fejtegetései voltaképpen az „Explanation and Understanding”-nek nem annyira kritikáját, mint inkább érdekes kiegészítését képezik.

PROGRESSZÍV FOLYAMATOSSÁG–FOLYAMATOS PROGRESSZIO (Adalékok Gaál Gábor gondolkodásához)

K I S S E N D R E

Gaál Gábor eddig megjelent szellemi hagyatékának számbavételekor e dolgozat célja az volt, hogy megkísérelje vázlatosan bemutatni, mint éltek tovább gondolkodásában a *századelő* jelentékeny gondolati hagyományai. E források talán nem a legjelentősebbek az életmű egészét tekintve, mégis rendkívül fontosak. Gaál Gábor életművében példaszerűen figyelhető meg a világháború előtti, illetve utáni időszak progresszív gondolatainak, eredményeinek egymásra épülése.

A századelőt három fő összefüggésben vizsgálhatjuk. *Először* mint a különböző európai törekvések Magyarországról egységesnek látott, így érzékelt s felfogott összességét, *másodszor* mint az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó korszakának az előbbivel sokban kapcsolatos sajátos világát, *végül* pedig mint a századeleji magyar progresszio sokszínű, ám mégis egységet is képviselő hagyatékát.

A kiadott írárok alapján ugyanezen korszaknak még egy vetületét említhetnénk (a teljesség kedvéért), s ez a II. Internacionálé szociál-

demokrata gondolkodásainak hatása, melyet első sorban Gaál Gábor és Mehring néhány gondolatmenetének közeli rokonsága mutat; Tóth Sándor monográfiájából pedig azt is tudjuk, hogy Gaál Gábor tanulmányozta Mehring Marx-életrajzát.¹ (Ebben az összefüggésben azonban ez a probléma legfeljebb csak felvethető, megoldása további alapos hatástörténeti kutatást igényel.)

Gyümölcsöző Gaál Gábornak az a mindvégig tudatos törekvése, hogy a századelő felhalmozta értékek ponthalmazát egyenes, előrehaladó vonalakká kösse össze. A századelő és a I. világháború utáni korszak összehasonlítása és szembeállítás (még kevésbé fontos kérdésekben is) gyakorta visszatérő mozzanata Gaál Gábor írásainak, attól kezdve, hogy a harmadik évtizedben született műveiben pl. találkozunk a század legelejének „férőhősével és reprezentánsával, a

¹ Tóth Sándor: „G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről”, *Kritérium*, 1971, 78.

bohémiennel”, akit e szerepében új típus váltott már föl, egészen addig, hogy egy másik írásában ezt már általánosítva alapítja meg: „Az idő nagyot változott kívül-belül. Az utolsó tizenöt év alatt kicsérélték a világot... elváltozott az embereknek még a fiziognómiája is, ma még az arcok is mások, nemcsak a figurák. Az egész élet történetét újra kell írni.”² Ugyanitt világítja meg egy pillanatilag a századelő Budapesten is jól ismert szereplőjét: „Ki ne emlékezne például a magán tudós és polihisztor s a filozóf figurájára?”³ A számos példa közül talán a legfontosabbat emelnénk ki, a „divatjamúlt költőről”: „Azokban a napokban uralkodott az európai költő mindenfele. A lelkek uralkodója volt, akihez menekült az egykori idő. Az európai érzelmességnek ezek a napok voltak az utolsó napjai.”⁴

Ezután – ha csak felsorolásszerűen is – jeleznénk a három említett nagy, összefüggő terület Gaál Gábor életművéből kimutatható továbbélését. Módszertani nehézség, hogy e hagyománycsoportok minden viszonylagos elkülöníthetőségük ellenére nemcsak Gaál Gábor szemében kapcsolódtak a legkülönbözőbb módon egymáshoz. Karl Kraus e tipikusan bécsi jelenség, például nemcsak az egész európai századelő tükré és példája volt, de Gaál Gábor számára egyet jelentett Ignotusszal és a *Fehér könyvet* író Bródyval is. Nietzsche, aki a századelő egész Európájának egyik legátfogóbb, minden nyelven vitatott alakja, Gaál Gábornak egyértelműen a századelő magyar progresszív hagyományához való kötődését bizonyítja.^{4a}

Egyformán helye van a gondolkodó világában Tolstojnak és Gorkijnak, Georgénak és Wilde-nak, Taine-nek és Anatole France-nak, Strindbergnek és Wedekindnek, Wagnernek és Marinettinek. De egységes kormonográfiává szélesíthető Gaál Gábor képe a magyar századelő progresszív mozgalmairól is. A „prerevolucionális” Magyarország, a „kik és mik vagyunk”, a „hol állunk és merre megyünk” Magyarországa volt történelmi áttekintésében kiindulópont. Osvát Ernő halálakor ezt írja. „A század elején

kicsapott, nagyot alakuló magyar irodalmi erő a háború után elégett, előlódott, elmorzsolódott.”⁵ Ugyanakkor Gaál Gábor nem a mindent forradalmasító Adyhoz ragaszkodik a magyar századelőből, akit egy helyen például „a nyugati vallásos emberfajta legvégső képződményének”⁶ lát. Ez a *Dosztoevskij irányából tekintett Ady*, akár Gaál egész viszonya is Adyhoz, további kutatás tárgya kell legyen. Valószínű, de nem egyértelműen tisztázott összefüggés, hogy az emigráció kezdő éveiben Gaál mindenekelőtt Hatvany hatására foglalkozik többször is Adyval, az ő Adyról megjelentetett írásainak apropójával. Több más megfogalmazásában Gaál Gábor hangsúlyozza Ady egyedülálló jelentőségét; hol úgy, hogy „a magyar nyelv nyelvtörténetileg Adyban éppoly sorsdöntően súlyos korát éli, mint a mai magyar kultúrát teremtő szellem”; hol pedig úgy, hogy Adyt a magyar kultúrának „egyetlen lezárt és teljes korunkbeli reprezentánsa”⁸-ként aposztrofálja stb., de e nagy horderejű megállapítások mögül hiányoznak az érvek, talán az élmények is. Megállapításai, ítéletei olvastán inkább Hatvany közvetlen hatására gondolhatunk, de nem lehetetlen a forradalmak előtti Lukács néhány gondolatának Adyra alkalmazott felhasználása sem.^{8a} A

⁵ Osvát Ernő; V. I. I, 329.

⁶ Andreas Ady: Auf neuen Gewässern; V. I. I, 26.

⁷ Uo. 17.

⁸ Uo. 24.

^{8a} Ady jelentőségének kérdése Gaálnál csak a tízes évek fordulója utáni teljes Ady-recepció feldolgozásával oldható meg. Ekkor, azaz Gaál eszmélésének idején, már több csoportosulásnál is egy időben napirendre kerül Ady meghaladásának igénye és törekvése. E lehetséges meghaladási kísérletek közös vonása éppen Ady „individualizmusának” zárójelbe tétele volt (azaz éppen azé a tulajdonságé, melynek jegyében Ady egy személyes harcát vívta, s mely az első évtizedben a Nietzsche-hatás igazi talaja volt). Lehetséges továbbá az is, hogy érintkezik e problémával Gaál „individualizmus”-felfogásának általunk röviden érintett „esztéticista” színezete, ill. az individualizmusnak azzal való azonosítása. A Gaálnál legmarkánsabbnak tekinthető mag, azaz a „Dosztoevskij felől nézett Ady” elsősorban Lukács és körének nézeteivel identifikálható. A gondolat lukácsi eredetére nézve azonban (egyelőre) nem rendelkezünk bizonyító adattal. – Némi fényt vet Gaál Adyhoz fűződő viszonyára

² Gaál Gábor: „Válogatott írások”, II, 173. (A továbbiakban V. I.) („Kivesző figurák”).

³ Uo. 174.

⁴ A divatjamúlt költő; V. I. II, 314.

^{4a} Nietzsche hatásáról a századelő magyar progressziójára, ekkori „vízválasztó” szerepéről az első évtizedben ld. Kiss Endre: „Az abszolútumok relativizálásának útján”, 1976. Dissz.

„világméretű” kultúrfilozófiai magaslát példaként említett Adyról máshol megállapítja azt is, hogy vele „köszöntött be az irodalmi újjászületés” Magyarországon. E kétszintű nézet között *alig találhatunk azonban közvetítést*, hacsak nem tekintjük azt a felerészben találó, felerészben megnemértést mutató megjegyzését: „Ady az individualitás és az egyetemesen részleges humanitás énekese”. Bármilyen álljon e „tartalmatlan” Ady-értelmezés mögött, a magyar századelő majd minden értékes hagyományának éppen Ady szellemére valló megőrződésére bukkanunk. „A százéves Vajda János” c. írásában például az eredetileg elsősorban Ady sugalmazta Vajda-ábrázolással találkozunk. Az 1937-es „A mai magyar szociográfia és az irodalom” c. írásában a „Huszadik Század”-ra emlékezik: „szociográfiai kísérleteinek komoly egzaktumai tompa dobpergésként szólnak bele a két magyar forradalom terv-zsivajába”.¹¹ Nietzsche-értékelése, bár nemcsak az Ady-hangsúlyozta motívumokat tartalmazza, szintén aligha függetleníthető a költő szellemi hatásától. Nem itt a helye annak, hogy részleteiben elemezzük Gaál Gábor Nietzsche-képét az apollóni–dionüszoszi ellentétprágó gyakori használatától a szerinte Nietzsche-móddján ismertetett Macchiavellin és Cezare Borgián¹² keresztül a „Bismarck emlékezése”-ben¹³ némiképpen túl konkrétan sikerült „hatalom akarása” elemzéséig. Ugyancsak Tóth Sándortól tudjuk, hogy a 40-es évek elején Marx „Gazdasági-filozófiai kéziratok” c. művéen kívül egy Nietzsche-művet, az „Ecce homo”-t kezdte el fordítani.¹⁴ A fennmaradt kézirat mutatja, hogy megjelentetésére is gondolt. Csak egy fontos idevágó gondolatát idéznénk Gaálnak: „Ha az ember a valóságban mindinkább elveszti emberi mivoltát, akkor megszületik az übermensch, az élet lábujjhegyre áll.”¹⁵

Lépten-nyomon találkozunk továbbá a századelő korszakának értékeléseivel más össze-

függésekben is. Így Vörösmarty Gaál szemében elsősorban a Hatvány–Babits által megrajzolt éteri szenvedélyű romantikus. Spinoza-írásában a jellegzetes, Magyarországon is elterjedt, bár Gaál Gábor és a cikk megírásának korában már meglehetősen réginek számító *monarchikus „második felvilágosodás”* értékmérőjén méretek meg a filozófus, aki „Biblia-kritikájával az emberi agy felszabadítását kezdte meg a Biblia nagy szellemi nyomása alól”.¹⁶ Ez az értékelés szinte szó szerint megtalálható Alexander Bernát Spinoza írásait bevezető tanulmányában is.¹⁷ Ide vág, hogy Gaál hangsúlyozza azt is, „Feurbach révén azután Spinoza gondolatainak egy csomó töredéke átkerül a szocializmusba”.¹⁸ Rendkívül jellemző, hogy egykori mestere, Alexander Bernát, halálára annak éppen „a filozófiára való ébresztésben tett előmunkálatait” emeli ki.¹⁹ Nem hiányzik Bergson sem, akinek hetvenéves születésnapja volt Gaál Gábor írásának apropója. Bergsonban ekkor már semmi követnivalót nem lát, gondolkodástörténeti szerepét azonban újra korösszefüggésbe állítja: „Ő, mi mindenre ráért ez a kor, milyen boldog volt, hogy a valóságról elterelőddött a figyelme.”²⁰

A *magyar századelő* maradványát Gaál Gábor műveiben nemcsak az őt foglalkoztató kérdések tükrében vizsgálhatjuk, hanem gondolati fegyverré váló motívumait is felfedezhetjük. Ilyen volt a sajátos *individualizmus-felfogás*. Ez az individualizmus a világháború előtt, az elkésett kapitalista fejlődés kísérőjelenségeként a magyar progresszió ideológiájához tartozott. Nem elemezzük itt ezt a tényt, bár a fenti megfogalmazás hosszabb kifejtés nélkül bizonyára leegyszerűsítésnek tűnik. Gaál Gábor sajátossága (e tekintetben nem függetlenül Ady-képétől), hogy ennek az individualizmusnak csak az esztéticizmussal való összefüggésében látja jelentőségét. Számos megfogalmazásban foglalkozik ezzel, melyek közül kettőt idézünk: „...bizonyos, hogy az új, az alakulóban levő, az általános, az egyetemes érdekében van, nem alárendelő s hierarchikus formalizmusokon épül, s így nem az individualizmus, hanem az egyetemes emberi

az, hogy 1928-ban, Fehér Dezső egy évvel korábbi válogatásában ismeri meg Ady nagyváradi publicisztikáját. Lelkes cikke erről: Ady rejtélyes évei; V. I. I, 220-tól.

⁹ V. I. I, 121-től.

¹⁰ V. I. I, 607.

¹¹ Uo. 610.

¹² Macchiavelli a démon; V. I. I, 129.

¹³ V. I. II, 7-től.

¹⁴ Tóth Sándor, i. m. 215. és 268.

¹⁵ A trónjavesztett filozófia; V. I. I, 284.

¹⁶ Spinoza; V. I. I, 469.

¹⁷ Alexander Bernát: Spinoza etikája; „Spinoza etikája” Franklin-Társulat kiadása, Budapest 1914.

¹⁸ Spinoza, id. h.

¹⁹ Alexander Bernát 1850–1927; V. I. I, 174.

²⁰ A hetvenéves Bergson; V. I. I, 313.

szolidaritás nevelését készíti elő. Nem hiszünk az esztéták kultúrájában.”²¹ Szántó György regényeiről írt kritikája adja következő idézetünket: „Mind a három regénynek középponti problémáanyaga a valamilyen tekintetben *kivételes ember*, vagyis az abszolút individualizmus e ma már csak életrajzszférában aktuális problémája... miután aktualitását – regényben el- és lejátszotta – minden oldalról a századeleji esztétizmus.”²² Egy másik helyen felfedezhető már az is, hogy történelmi belátásból, ha tetszik, életpasztaból eredő meghaladási kísérlet munkál nála „Kierkegaard, Nietzsche, Dosztojevskij, Freud után nem lehet lélektanra menni...”²³ A századeleji magyar progresszió individualizmusának továbbélése, sokkal inkább azonban az azzal folytatott, azt meghaladó küzdelem egész jelentősége csak egy, a teoretikus Gaál egész életművének minden összefüggését feltérképező, átfogó munkában nyerheti el helyét. Már most is egyértelműnek tekinthető a szemében is korhoz kötött individualizmus lényegi azonosítása az esztétizizmussal, és ennek egyértelmű elutasítása. A kérdés azonban, több helyen visszatér: 1922-ben pl. Kant kapcsán az „elzsemélytelenedett személyiség”²⁴-ről ír, másutt a költői individualitásról, sőt megpróbálja meghatározni a proletár individualizmust is.

Áttekintésszerű rövidséggel emlékeznénk meg csupán az *Oszták–Magyar Monarchia szellemi hagyományának* jelenlétéről is. Gaál Gábor meg lehetőségen tisztában van a monarchia sajátosságaival: „Európa történetének – mi az, hogy történetének? –, Európa művelődési hullámjárásának (legalábbis Európa egyik felén) van egy hosszú korszaka, melyet páratlanná és tipikussá, hervadó aranylásában is sajátosan lággyá és fluoreszkálóvá, egy külön Habsburg-atmoszféra és illat, egy külön Habsburg-káprázat tesz jellemzővé. Idejük a valóság egy csillámos tükrözése volt, melynek fénye, sugárzása áthatott népeket, történelmeket.”²⁵ A monarchiával kapcsolatban némileg ugyanarról van szó, mint a századelő magyar progresszív hagyománya esetében. A két világháború között Gaál életben tartotta a letűnt birodalom sajátos, *valódi* szellemi értékeit,

miközben ezek igen kevés kivételtől eltekintve az akkori Magyarországon lassú feledésbe merültek. Gaál Gábor írásaiban Bécs utolsó korszakának teljes galériájára bukkanunk. Egyaránt tud *Musliról* és *Hofmannsthalról Kassner*ről és *Cudenhove-Calergiről*, *Beer-Hoffmannról* és *Schnitzlerről*, *Othmar Spannról* és *Weiningerről*, a hozzá személyesen is közelálló *Loosról*, valamint a példaképnek is tekinthető lapszerkesztőről, *Karl Krausról*. Werfel „Barbara” c. regénye indítja következő, szintén két korszakot összevető megállapítására: „Egy egész generációnak, egy egész, speciálisan körülhatárolt, az utolsó Osztrák–Magyar Monarchia-beli generációnak regénye... a ma 40 éves generáció regénye, amelyek még a Monarchiában volt ifjú, s amelyeknek az életét így egy már elmerült kor tartalomvilága determinálta.”²⁶

Kraus és *Fackelje* ezt jelentették szemében: „...Karl Kraus volt az, aki Közép-Európában megcsinálta több mint 25 éven keresztül a kíméletlen őszinteség s a kíméletlen igazság lapját tekintet nélküli kormányokra, bankokra, előfizetőkre és hirdetőkre...”²⁷ Kraus halálakor kritikai elemek is feltűnnek írásában, ezek mögött az a feltételezés húzódik meg (mely önmagában véve helyes is), hogy a „harcos” Kraus körül már kicserélődött a világ. Gaál azonban arra alapítja ezt, hogy Kraus nem tiltakozott Hitler (s az Anschluß) ellen.²⁸ Gaál Gábor valószínűleg nem tudott arról, hogy Kraus közel 400 oldalas összefüggő művet írt Hitlerről, melyet azután barátai tanácsára íróasztalfiókjába süllyesztett és ami (a kutatás nagy balszerencséjére) azóta sem került elő. Gaál nagy jelentőségűnek tartja egyébként a „Die letzten Tage der Menschheit” c. Kraus-művet, melyet érdeme szerint csak napjainkban kezdenek méltatni világszerte.

Gaál két írásában foglalkozik a Švejkkel is. A kettő között érdekes elmozdulás figyelhető meg. Švejkből, aki első írásában türelmes, jóakarátú, szinte öntudatlanul kerül bele kalandjaiba, 1930-ra tudatos alak lesz, akinek magatartásában „felforgató és forradalmi mag rejlik”.²⁹

A monarchia szellemi örökségének beépülő és Gaál Gábor gondolkodásában fontos szerepet is játszó eleme: a „világnézet”, világkép fogalma is.

²¹ Irodalmi nevelés; V. I. I, 46.

²² Szántó György három regénye; V. I. I, 304.

²³ Uo.

²⁴ Immanuel Kant: Egy szellemlátó álmái; V. I. II, 13.

²⁵ Habsburg-sors; V. I. II, 63.

²⁶ A jámborság elsüllyedése; V. I. I, 328.

²⁷ A bécsi enfant terrible; V. I. I, 147.

²⁸ Karl Kraus; V. I. I, 585.

²⁹ German metaphysics...?; V. I. I, 216., valamint A Švejk – magyarul; V. I. I, 367.

Ugyanúgy nincsen lehetőségünk a fogalom monarchiabeli kialakulásának és jelentésének elemzésére, mint a magyar századelő individualizmusára. Ezért inkább néhány példával mutatnánk be, hogyan él Gaál Gábornál már ez a műalkotás megítélésénél is döntő szerepet játszó, ám más területeken is felhasznált kategória, mely a filozófia és a mindennapi gondolkodás között helyezkedik el: „Longosz regénye egy világnézet tiszta kifejezése – ezért páratlan”;³⁰ „Adynál a fáradtság nem világnézet”.³¹ Panait Istrati tárgyalása közben: „Az elbeszélés, a mese: *világnézete*.”³² „A fájó vicc mindig olyan ember humora, akinél a vicc *világnézet*.”³³ „Moissi egy tőle valószínűleg nem távolálló *világnézet* játékos.”³⁴ (Kiemelés–K. E.) „Az egzakt tudományok világnézeti háttér”-ben ragyogó példáját adja a „világnézetre” alapuló elemzésnek. Itt definíciót is találunk: „Persze az olyanféle világnézet a legkevésbé sem ‚rendszer’, a legkevésbé sem konzekvensen végigvitt és végiggondolt fogalmi összefüggés, hanem sokkal inkább alapvető hangulat, intellektuális magatartás, ill. szellemi habitus, amely mint valami láthatatlan

levegőréteg, a tudomány épületét körüllebegi, s csak azok számára érezhető, akik a szóbanforgó tudomány épületének atmoszférájában élnek. Van s éppen azért, mert nem foglaldott rendszerbe s nem dogmásított, a tényleges kisugárzása annál erősebb.”³⁵ (Az idézetben szereplő „tudomány” konkrétan utal a cikk alapjául szolgáló témára.) A világnézet némely esetben ideológiaként is szerepel. Felismerhetjük ezt a monarchiabeli s többek között a fiatal Lukácsnál és Fülepnél is meglévő fogalmat az ideológiai harc elemzésénél is. Ez a kategória tette lehetővé Gaál Gábor számára, hogy megállapíthassa: „Történeti tény az is, hogy a polgári világkép öntudatos harcokészége és revíziója a tőle független proletári világkép kialakulásának apropójára történt.”³⁶

Nem marad semmi változatlanul tehát Gaálnál, de alig találunk olyan értékes kezdeményezést a századelőn, ami ne őrződött volna meg írásában. A néha szinte csak jelzészzerűen igénybe vett anyag is mutatja: Gaál Gábor jelentőségének egyik fő forrása a progresszív hagyományok tudatos (és természetes) ápolásában rejlik.

ARNOLD GEHLEN: AZ EMBER*

KOVÁCS MIHÁLY

1976-ban hunyt el Arnold Gehlen, a második világháború utáni polgári antropológia legnagyobb hatású alakja. Fő műve, az először 1940-ben megjelent s azóta számos átdolgozást és kiadást megért „Az ember” nemcsak széles körű tudományos munkásságának, de az ún. filozófiai antropológia irányzatának is reprezentáns összefoglalása. Ez az elsősorban német nyelvterületen kibontakozott irányzat, alapvető törekvéseit tekintve, Max Scheler posztumusz művére, az utolsó éveinek antropológiai érdeklődéséből született

„Die Stellung des Menschen im Kosmos”¹-ra vezethető vissza, ahol az ember „egységes eszméjének” megalkotására tett kísérletben már világosan jelentkezik a filozófiai és természettudományos nézőpontok egyesítésére irányuló törekvés. Gehlen „csodálatos fordulatként” üdvözli ezt a művet, amely az ember és az állat különbségét téve meg kiindulópontnak, visszahozta a filozófiába a sajátos emberi biológikum problémáját. Scheler azonban ezzel együtt metafizikus meghatározást ad, amikor az emberi lét elvét az *élettel* szembeállított *szelemben* nevezi meg, s ebből a meghatározatlanul hagyott szellemi lényegből magyarázza az ember „ kozmikus különállását”, a természeti létformáktól való alapvető elkülönültségét. Az egységes nézőpont és az ember különállásának hangsúlyozása mind-

³⁰ Longosz Daphnis és Kloé; V. I. I, 8.

³¹ Andreas Ady: Auf neuen Gewässern; V. I. I, 17.

³² Panait Istrati: Kyra Kyralina; V. I. I, 87.

³³ Valaki mondott egy viccet; V. I. I, 211.

³⁴ Moissi. V. I. I, 309.

* Arnold Gehlen: „Az ember természete és helye a világban”, Gondolat, Budapest 1976. Ford. Kis János, a „Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt”, Majna-Frankfurt 1971. alapján.

³⁵ V. I. II, 523.

³⁶ Huszadik század; V. I. II, 141.

¹ Max Scheler: „Die Stellung des Menschen im Kosmos” (Az ember helye a kozmoszban), Otto Riehl Verlag, Darmstadt 1928.

végig megtartott jegyei a filozófiai antropológiának: H. Plessner, az irányzat másik meg-alapítója 1950-ben megjelent „Lachen und Weinen” (Nevetés és sírás) című munkájában az ember szabadságát „excentrikus pozíciójából” származtatja, melyben felismeri személyiségét és a külső világ objektivitását. M. Landmann („Philosophische Anthropologie”, 1955) a nyugati kultúrában magától értetődőnek tartja, hogy az embert „kiemelt, külön helyen állónak” tekintik, az ember-állat rokonságra alapozott szemléletet pedig antropomorfizmusnak ítélik. Az egységes nézőpontról és komplexitásigényről pedig ezt mondja: „A filozófia mellett a szellem és kultúrtudományok azok, amelyek a filozófiai antropológia felé közelednek”, s amelynek magának „egyik feladata abban kellene hogy álljon, hogy számukra közös alapot teremtsen, hogy az emberiségstudományok alaptudományágát képezze”.² Ugyanígyen értelemben nyilatkozik Plessner is: ő viszont „az ember frakcionáló szemlélete”, azaz a szaktudományos specializáltság helyébe az életfilozófiát állítaná az emberi lét vizsgálatakor: „a hermeneutika mint antropológia konstruálása élettudományos fundamentumra szorul, az élet filozófiájára, a szó józan, konkrét értelmében”.³

A XX. sz.-i tudománytörténet ismert és ismétlődő jelensége az interdiszciplináris szempontok keresése a szakismeretek egyre gyorsabban növekvő tömegében, vagy éppen az egyes tudományágak formalmi apparátusának kitágítása, ahogy ez az információelmélet vagy a szemiotika esetében megfigyelhető. A filozófiai antropológia azonban egészen sajátos minőséget képvisel ezen a tendencián belül: Plessner idézett megfogalmazásánál is nyúltabban fejezi ezt ki a Schelerhez közel álló Landsberg metodikai koncepciója, mely szerint a filozófiai antropológia mint az ember egészének tudománya szükségképpen csak a filozófiai koncepció primátusával hozhat létre értelmes egységet a szaktudományok egyedi s önmagukban véve az egész számára értelmetlen adatai között: a filozófia tehát valamely merev elsőbbség és nem a kölcsönösség viszonyában áll a szaktudományokkal. Ilyen kapcsolatot még az antropológia két másik nagy, átfogó társadalomtudományi igényű ágánál, a főképp angol-

amerikai kulturális és a francia etnográfikus-szociológus antropológiánál sem találunk, ahol pedig – főleg az előbbiben, Malinowskinál, White-nál – az elméleti általánosítás rendszerei szintén mutatnak bizonyos történetietlen merevséget, s ahol ennek a kutatási tárgyból következően is viszonylag nagyobb a lehetősége. A német filozófiai antropológiának sem a pragmatikus korlátozottság, sem a fogalmi kidolgozatlanság nem volt azonban alapvető nehézsége: sokkal inkább egy Feuerbach óta megőrzött metafizikus tradíció az ember-fogalomban, amely a társadalmi totalitásától megfosztott elvont egyént tette meg a vizsgálódások középpontjává. Gehlen egy helyütt rámutat, hogy az egységes és átfogó emberkép iránti igény a scheleri koncepcióban éppen a metafizikus „szellemi elv” miatt nem teljesedhetett be, hogy test és lélek „régóta ismert dualizmusát Scheler csupán elodáztta”.⁴ mégis rögtön hozzáteszi, hogy az ember-állat összevetést mint kiindulópontot és az ember világranyitottságának – azaz egyetemes érzékelésének – téziséát átvette Schelertől a saját, *cselekvés* alapú antropológiája számára, amely magával központi fogalmával is mindenfajta metafizika és dualizmus kiküszöbölésére törekszik. Ez az átvétel azonban a fogalmak metafizikus tartalmaira is vonatkozott: anélkül ment tehát végbe, hogy akár a biológiai struktúra, akár az érzékelés jellegének esetében ember és állat különbségének valóságos történeti meghatározottságát kimutatta volna, s ez érzeteti hatását „Az ember”-ben is, különösen származástani fejtegetéseiben.

Tárgya tanulmányozásának módszerét Gehlen a külső és belső, test és szellem egységére építi; kölcsönhatásuk terét, egységük működését vizsgálja, úgy mond, ahol csak olyan kölcsönviszonyok léteznek „a felegyenesedett járástól úgyszólván a morálig”, melyek semmiféle kauzális kapcsolatba nem állíthatók. Az ok fogalmát egyáltalán csak a kísérleti tudományban látja használhatónak; az ember egész-jellegének megragadásakor mint metafizikus mozzanat kizáródó. Ugyanígy az a fajta „korlátozott biologizmus” (vö. Darwin) is, amely az embert pusztán szomatikus jelenségek alapján kívánja megítélni és az állatvilágból közvetlenül levezetni. Az ember valamennyi lényeges ismertetőjegyét egyszerre kell figyelembe vennünk és így „az összefüggést a

² M. Landmann: Filozófiai antropológia; „Modern polgári szociológia”, V, Tankönyvkiadó, Budapest 1968, 93.

³ H. Plessner: „Az organikus fókai és az ember”, id. vál., 124–125.

⁴ Arnold Gehlen: „Antropológiai kutatások”, id. vál., 56.

feltételekből hozzuk ki. Tehát így fogalmazzunk: A nélkül nincs B, B nélkül nincs C, C nélkül nincs D stb. Ha ez a sor visszatér önmagába – N nélkül nincs A –, akkor teljesen sikerült megértenünk a vizsgált rendszert, anélkül, hogy bárhol is helyt adtunk volna valamiféle egyetlen ok metafizikájának” (20.). Így aztán logikailag szükségszerű, hogy a magasabb, szellemi funkciók Gehlen számára eleve együtt járnak az ember fiziológiai sajátosságaival: nem fejlődési folyamat eredménye az intelligencia, hanem az ember alkati jellegéhez *hozzárendelt* – „az ember így van megalkotva”. Itt már világosan látható, hogyan került vissza régi pozícióiba az elutasított metafizika: miután az ok és az ember természeti levezethetőségének fogalmai háttérbe szorultak, maradt a test és szellem egysége, hangsúlyozott, de ezzel együtt levezetetlenül hagyott kölcsönhatása; egy történeti összefüggéseiből kiragadott statikus minőség és ennek pusztá szembeállításá más létminőségekkel. Ebből az összetetésből bontja ki azt a „struktúratörvényt”, amely az ember lényegéhez elvezet – már ti. „cselekvő lény” voltához. Az ember ugyanis legfőbb alkati jellemzőjét tekintve „morfológiailag primitív” lény, olyan lény, melynek szervei – szemben az állattal – semmilyen sajátos környezethez nem adaptálódtak: specializálatlanok. Egy ilyen eszköztelen, védtelen – összefoglalva: „fogytékos lénynek” egyedüli életbenmaradási lehetősége pedig a cselekvés, mégpedig a tárgyi, környezetalakító cselekvés. (Gehlen következetesen kerül a *munka* kifejezést, ahogyan, mint láttuk, az ember létrejöttéből is kizárt minden „metafizikus kauzalitást”.) Az itt vázolt összefoglalást tartalmazza az önálló tanulmánynak is beillő terjedelmű és szerkezetű „Bevezetés”, amit három fő részben a származástan, észlelés, nyelv és tudat nagyobb kérdéscsoportjaiban hatalmas szaktudományos bizonyító anyag követ.

Gehlen az ember származásának kérdésében mereven szembehelyezkedik az evolucionizmussal. Mivel specializált szerv nem fejlődhet vissza specializálatlanná (azaz *eredetivé*, ontogenetikai-embrionális és filogenetikai értelemben egyaránt nem), a számba jöhető nagymajmokból való közvetlen leszármaztatást mint egy magasan fejlett állapot teoretikus „visszafejlesztését”, biológiailag lehetetlennek tartja. Az ember és a majom közeli rokonságának tételét hangsúlyozottan megtartja, de a származás kérdését mintegy az ember „javára” oldja meg: az antropoidák magzati formáival – elsődlegesen a koponyaboltozattal és a fogazattal – talált hason-

lóságot úgy értékeli, mint egyfajta, egyedül az embernél megmaradt filogenetikai primitivizmust (specializálatlanságot), ami pedig szerinte az önálló emberi törzsfelődés konklúziójához vezet. Ebben a fejlődésben a majom az elkülönülő, a folyamat fő irányától eltérő lény, „úgyhogy – egészen durván fogalmazva – nem az ember származik a majomtól, hanem a majom az embertől” (132.), mondja ki Bolk, holland anatómus nyomán. Az elválás kezdeteire egy viszonylag specializálatlan antropoidot feltételez és „véletlenszerűen kedvező feltételeket” az emberreválás számára. Ezzel a feltevessel egyrészt a genezisig visszavezethetőként kezelheti az ember különállását, másrészt elkerülheti a természetes kiválasztódás elvéből fakadó ellentmondást, hogy ugyanis az előember *specializálatlanságát* a létért való harcban szerzett szelekciós *előnynek* kelljen neveznie. Így a kedvező feltételek és az „autonóm evolúciós erők” olyan fejlődési folyamatot indítottak meg, amely „az élet egészen új esélyeit tárta fel az ember előtt... úgyhogy ez a majmoknak hagyhatta a fákat, ahol azok ma is élnek” (172.). Így hát a majom továbblép a specializálódás felé és ezzel zsákutcába kerül, az ember pedig megőrzi eredeti specializálatlanságát, és vele a perceptív, funkcionális stb. lehetőségek végtelen gazdagságát. Bolk és Schindewolf elméletei alapján Gehlen is az emberi fejlődés általános lelassulását, ill. a korai egyedfejlődési formák „kitartását” tekinti az alkati embrionalitás magyarázatának, amely mögött az endokrin rendszer sajátos, az élet intenzitásának csökkentése irányában ható működését feltételezi.

Maga az endokrin gátlás koncepciója széles bizonyító anyag övezte hipotézis, mint ilyen azonban több helyen is nyitott: elsődlegesen egy metodikai önellentmondás révén, amikor is a végső vagy egyetlen ok metafizikáját hangsúlyosan kizáró Gehlen a strukturális kölcsönhatásairól *leválasztott* endokrin rendszer működésére vezeti vissza a fejlődés lelassulásának egészét, anélkül, hogy ennek a sajátos funkciónak – akárcsak magában vett – biogenetikai levezethetőségére egyáltalán utalna. A korlátozott biológizmussal szembeni polémijában így növekedik a nyitva hagyott kérdések súlyával éppen ez a biológiai oldal. Bár röviden megemlíti a szervi fejlődés és az életmód összefüggését, azt, hogy éppen az alakító cselekvés és a kialakított életfeltételek révén nyernek „a tipikusan emberi jegyek tartós megerősítést” (169.), ez azonban csak a hatás–visszahatás problémája marad számára s nem vonja maga után az érzékek történeti

kimunkálódásának gondolatát. S paradox módon a *tehermentesítés* (Entlastung) fogalma is ebben az – elvontságában megtartott, végig nem vitt – gondolatmenetben nyeri el definiálható tartalmát: az egyik oldalon mint a „világranyított”, semmilyen környezethez nem alkalmazott és így a túláradó ingertömegnek kitett, csekély életképességű lény természeti megterhelésének visszaszorítása a „második természet” által, a másikon pedig mint egy meghatározott funkcionális hierarchia kiépülése a potenciálisan létező képességek halmazából. Az ellentmondást itt a gondolatmenet háttére hordozza, ti. a morfológiai primitivitás koncepciója, egy direkt antropológiai leírás önkényes visszavezetése a törzsfelfejlődés természeti kiindulópontjára, ami szükségképpen megfosztja ezt az emberképet minden társadalmi vonatkozásától. Gehlen emberének erőteljesen hangsúlyozott specializálatlansága mögött a valóságban épp az a társadalmi specializált áll, amely szervetlen szerveinek irányítása szempontjából struktúrálta át az ember meghatározott biológiai szerveit. Mint a tehermentesítés eszközeit, Gehlen is tárgyalja az érzékek munkamegosztását: nem mint történeti-társadalmi produktumot azonban, hanem mint az egyedfejlődésben állandóan megismétlődő és jellegében változatlan egyedit. Erről állapítja meg „Az esztétikum sajátosságá”-ban Lukács György, hogy bár látás és tapintás elkülönüléséről, a sajátos emberi vizualitás szimbolikus továbbfejlődéséről Gehlen alapján értékes leírás adott, ez mégis kiegészítésre szorul, éppen mert Gehlen a munka eredményét – az ember emberreválását – feltételként és nem e folyamat eredményeként tekinti. A tehermentesítés fogalmának gehleni alkalmazása legtöbbször ilyen értelmű: a gyermekkori perceptív elsajátítás pl. annyiban tehermentesített, amennyiben szükségletektől független (!), motivációs bázisa pedig ennek jegyében nem több, mint a dolgokra irányuló manipulatív mozgások *önérzékelésének* örömlénye. Az absztrakt-egyedi gyerek esetében persze ezek az ugyancsak egyedi manipulatív – pl. saját hangjával végzett – mozgások kétségkívül csak az egyediség vonatkozásában értelmezhetők. A valóságos gyerek szocializálódási folyamaton belül zajló valóságos elsajátító-megismerő mozgása azonban nemcsak hogy állandóan társadalmilag korrigált, hanem éppúgy társadalmilag életrehívott is. Bizonyos hangsorok kiejtésének élménye a hangsor objektív értékességének (ugyanis következménye van: jutalom vagy büntetés) felismert funkcionálisából származik: ha

tetszik, egy szükségletkielégítési eszköz célracionális alkalmazásából, ahogyan ez a jelleg már a leginkább önmagáért-végzett tevékenységformának tartott játék esetében is bezonyosodott. Magának a dolgokkal való szükségletmentes kommunikáció elvének viszont nyilvánvaló és megkerülhetetlen szerepe van Gehlen számára, amennyiben ez az elv az elsajátító szubjektum többé-kevésbé töretlenül fenntartott absztrakt egyedisége révén szükségképpen újra csak az egyedfejlődés folyamatainak szuverén „teremtésébe” viszi a tárgyi világ intelligibilitását. A természettörténetéről leválasztott ember logikusan különül el társadalmiságtól is. Gehlen egy helyütt felillantja ugyan egy valóban átfogó értelmezés lehetőségét, amikor a kultúrát úgy definiálja mint átalakított természetet, ideértve az átalakításban szerzett és latba vetett képességeket is, a kultúra fogalma azonban csak leíró eszköz marad és az emberrel való kapcsolatból pusztán a tehermentesítés aspektusát hangsúlyozza. Ahhoz, hogy az objektivációkban az elvont tárgyi tulajdonságok az egyén számára használhatóan, azaz az optimális használati mód normatív kontextusában – végső soron tehát szociális valóságukban – jelenjenek meg, ahhoz éppen hogy egy szükséglet: a társadalmiság elsajátítása vezet. Az ipari civilizáció termékeinek a primitív népeknél tapasztalt „rendellenes” használata jól példázza a tárgy társadalmi tartalmának – így a meghatározott fokon tárgyasult szükségletek-képességek –, látnas normativitásának súlyát. Az egész valóságos kulturális rendszer készítése és az általa nyújtott lehetőség nélkül semmiféle szuverén kommunikatív akció nem „teszi helyére”, „rendelkezésre állóvá” a tárgy sajátos tartalmait. Ugyancsak a tehermentesítés mozzanatainak szerepel Gehlennél a szokás (mint a cselekvés motívumainak érzelmi töltésétől és az értelemi kontroll munkájától megszabadult automatizmus), melyről igen fontos megfigyeléseket téve mutatja ki, hogyan szolgál alapul egy magasabb szintű, változókéony viselkedésmód számára az intellektuális élet szférájában – sőt társadalmi méretekben a közvetlenül nem termelő rétegek művészeti, vallási stb. tevékenységében. Itt azonban látnas már megvan az Entlastung sajátos intellektuális emelkedettsége is, amely ugyancsak a szükségletek zárójelbe tételevel kapja meg egyértelmű kifejezését. Első lépésként a közvetlen szükségletektől nem motivált, „előrelátó tevékenység” elemzésében emeli ki a „jelen nyomása alóli fel szabadítást”, majd rögtön ezután a szükségletek

általában való felfüggesztésének szerepét hangsúlyozza a szellemi produktumok létrejöttében. Itt is az elvont egyes egyén metafizikájára bukkanunk, csak éppen most a tárgyi oldalon: megemlíti ugyan a társadalmiság közvetítő jellegét szükséglet és szükségletkielégítés között, mégpedig a „tudatosult praxis és a tárgyi tapasztalat”, azaz a tevékeny ember felől, magának a sajátos emberi szükségletnek azonban mint nem tisztán biológiai szükségletnek a társadalmi meghatározottságára nem tér ki. Így óhatatlanul a természeti változatlan megőrződését konstituálja a társadalomban, ahogyan külső meg belső, testi és szellemi – egyébként másoknál erőteljesen bírált – dualizmusát az egyénben. Gehlen *megfogalmazásaiban* természetesen nem manifesztálódik ez az ellentét: a tudatot pl. tárgyi világra való vonatkozásában, mint empirikus tudatot definiálja, koordinációs-irányítási központként a cselekvésben. Egyben a tudat az észlelés szintjén már megjelenő szimbolizációs tendenciák legmagasabb fokú összefoglalása is; olyan funkció, amelyre a cselekvés, tehermentesítés, kommunikáció stb. kategóriái éppúgy érvényesek, mint a szenzomotoros, morfológiai stb. szférák esetében. Az átmenetet szerinte a nyelv teremti meg a „koncentrált szimbolizmus olyan rendszerével”, melyben az aktív teremtő és korlátlanul alkalmazó tevékenység létrehozza az elméleti viselkedés feltételét: a valóságos változtatásokat nélkülöző észlelés lehetőségét, az észlelés és cselekvés köztes szakaszát: a tervezést.

Ily módon teljesebb ki a nyelvben a közvetlenségtől való tehermentesítés tendenciája: egyrészt a tapasztalatok általánosításában, másrészt a másokkal való kommunikáció révén a társadalmi együttműködésben. A nyelv tehát újra csak az elvont szubjektum teremtésének a szférájába került, akár korábban az érzékelés. A nyelv részletesen leírt „gyökere”, a kommunikáció, szimbolizáció, önérzékelés stb. valamennyien „intelligencia-előttinek” minősülnek Gehlennél, azonban mint ilyenek is sajátosan emberi jelenségek: ti. azzal, hogy tehermentesítőek. Magát a nyelvet az absztrakt, „a szituációtól teljesen tehermentesített tudat hordozójaként” (342.) határozza meg, amely szoros kapcsolatban van az *objektivitással* mint ismeretelméleti ténnyel a kommunikációs folyamat, azaz egyáltalán a *viszonyulás* meghatározottságában. Az objektivitás tehát a helyzettől elvont általánosság magaslataira kerül a nyelvben, mert Gehlen számára a viszonyulás, a dolgokkal való közvetett viszony csak egyfelől jelenti az állati lét

közvetlenségének meghaladását és a tapasztalati általánosítás lehetőségét, másfelől azonban a tudat külvilág alóli „felszabadulását”, a cselekvésben sehol nem realizálódó pszichikus működések tehermentesített függetlenségét is tartalmazza: a praxis meghaladását. Jellegzetesek ebből a szempontból azok a helyek, ahol újbóli erőfeszítéseket tesz a nietzschei ember-definíció, a „meghatározatlan állat” hozzáalakítására önnön „fogható lény”, „befejezetlen, azaz önmagát feladatként tudó lény” kategóriáihoz, amelyekből megszületik a feltevés, hogy az ember esetleg, tudtán kívül, valami magasabb „feladatot” tölthet be, akár a létezés egy „ismeretlen értékszpontja” alapján. Ez a gondolat, amely – hogy csak a filozófiai antropológián belül maradjunk – visszaautalható a scheleri szellemi, világgal szembenálló lényegre, szinte szóhasználatában is a gehlenivel megegyező megfogalmazásban jelentkezik pl. Landmann-nál – azzal a döntő különbséggel azonban, hogy nála a tudatos önteremtés és az objektív fejlődéstörvények játsszák a fő szerepet az ember cselekvésében „feladata” teljesítése során. Épp itt ragadható meg a szociális szféra alapvető meghatározatlanságának negatív visszahatása, ami már a kultúra gehleni szerepe kapcsán is jelentkezett és a kérdések háttérében elsajátítás-eltárgyasítás dialektikájának megoldatlanságában öltött testet. A közvetlen biofiziológiai és egyben absztrakt-egyedi megközelítésmód metafizikája minden empirikusságával és tudományos sokrétűségével egyetemben is csak ismétlődő megtorpanásokhoz vezet: Gehlent – megtorpanásokhoz az ember organikus levezethetőségének határán. Egyén és társadalom kapcsolata egységében kifejtetlen marad, a szubjektumban közvetlenül lecsapódó pszichikus jelenségek állnak az egyik, és az intézmények – mint tárgyiasult szokások stb. – viselkedésszabályozó szerepének egyoldalú; mondhatjuk; szociálpszichológiai szemlélete a másik oldalon. Az objektívációs mechanizmusok történetiségének, a szocialitás valóságos dinamikájának érvényre jutását a kiindulópont – minden Scheler-kritika ellenére megőrzött – dualizmusa így megtöri.

A gehleni antropológia központi fogalma, amely egyrészt, komplex emberképet lett volna hivatott megteremteni: a *cselekvés* ilyen módon a szubjektumba záródik, s legfeljebb az egyéni pszichikus mozgások leírásában hoz jelentős eredményt; természeti és társadalmi, társadalmi és egyéni lét gehleni antinómiáinak megoldásában nem.

A MUNKATEVÉKENYSÉG ÖSZTÖNZÉSE MINT AZ IRÁNYÍTÁS MÓDJA*

SELMECZI JÓZSEF

I. M. Popova professzor vezetésével 1970–1974-ben Odesszában – elsősorban a hajójavító üzemekben és a kikötőben – széleskörűen tanulmányozták az ösztönzés problémáját s e mű a szociológiai tudomány eszközeit alkalmazva dolgozta fel a témát, támaszkodva a történelmi materializmus elveire és módszertani tételeire. E témakörből a szerző szerkesztésében 1973-ban Kijevben már megjelent egy kötet „A társadalmi szabályozás problémái az ipari üzemekben” címmel.

A szerző az ösztönzést az emberek társadalmi tevékenységének, az axiológiai-normatív szabályozástól eltérő, sajátos irányítási módjaként értelmezi, amely esetben az emberek magatartását nem magára a személyiségre, hanem élettevékenysége feltételeire, a személyiséghez viszonyítva külső – meghatározott érdekeket és szükségleteket létrehozó – körülményekre gyakorolt ráhatás segítségével szabályozzák. Vagyis az ösztönzés a személyiségre gyakorolt ráhatás közvetett módja, amikor is a személyiség előtt megnyitják annak a lehetőségét, hogy cselekedetével tudatosan válasszon egyéni kívánságainak megfelelően.

V. G. Afanaszjevnek, a nálunk is ismert szovjet teoretikusnak pozícióját magáévá téve, abból indul ki, hogy a termelési kollektíva ösztönzését az igazgatóság-adminisztráció valósítja meg, támaszkodva a társadalmi szervezetekre (a szocialista társadalom egésze esetében ez a szubjektum az állam, amely ugyancsak támaszkodik a különböző társadalmi szervezetekre). A különböző szabályozási mechanizmusokat taglalva, I. M. Popova fontosnak tartja, egyrészt, a szükségletek és az érdekek, másrészt, az értékek és motívumok, egymáshoz való viszonyát tisztázni. „Az élettevékenység feltételei, a szükségletek és az érdekek, a tájékozottság és a munkára vonatkozó tudatos irányultság – az ösztönző tevékenység és aktus szükségszerű komponensei és egyszerűsített annak struktúráját is alkotják.”

*И. М. Попова: „СТИМУЛИРОВАНИЕ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК СПОСОБ УПРАВЛЕНИЯ” (Социологический анализ) Издательство Наукова Думка, Киев 1976, 208. o.

(89.) A szerző alapvetően éppen ezeket a kérdéseket világítja meg munkája négy fejezetében.

Az első fejezet („Az irányítás mint a tevékenység ösztönzése”) még általános jellegű, de már itt is eljut a szocialista vállalatokban folyó munka ösztönzésének és hatékonyságának kérdéseihez. I. M. Popovát az ösztönző tevékenység struktúrája érdekli s az abban foglalt különböző szintű magatartás-szabályozás bonyolult kölcsönhatása. Az eleven valóságban a személyiség és a társadalom egységes orientációs szövetében ezek a komponensek „tisztá” alakjukban nem léteznek, de a tudományos elemzésnek meg kell állapítania ennek vagy annak a jelenségnek a „határát”, hogy lényegüket tisztázni tudja, s eközben összefüggésükre is fény derül.

A második fejezet („Az axiológiai-normatív szabályozás polgári koncepciójának kritikai elemzése”) bírálja a társadalmi kontroll burzsoá elméletét, amely azt az illúziót táplálja, hogy lehetséges a polgári társadalomban az ellentétek tartós összehangolása a különböző osztályjellegű magatartásformák és értékrendszerek kibékítése útján. A szerző bemutatja, hogy a társadalmi rendszerek értéktételeken alapuló normatív fel fogása vagy az alkalmazott „társadalom-mérnöki” kutatások miként kapcsolódnak meghatározott logikai-metodológiai pozícióhoz, nevezetesen a strukturális-funkcionális elemzéshez, amely előtt viszont zárva van a társadalmi változás és fejlődés problémájának a megoldása. Itt szükséges megemlíteni, hogy I. M. Popovának még 1968-ban (a „Voproszi filozofii” 5. számában) megjelent egy tanulmánya „Rendszerelemzés a szociológiában és az értékek problémája” címmel.

A szerző e fejezetben nemcsak bírál, de el is ismeri a polgári szociológia eredményeit (pl. R. Mertonról szólva). „Naivitás volna azt feltételezni, hogy az idegen nézetek átvétele ellen harc címén (mint az idegen ideológiai befolyás formája ellen) szükséges vagy betiltani azoknak a terminusoknak a használatát, amelyek közkeletűek a burzsoá szociológiában, vagy pedig e fogalmaknak egyszerűen más elnevezést kell adni. Az átvétel kérdésében elvi álláspontunk az – írja I. M. Popova –, hogy marxista terminusok meglete esetén, amelyek ilyen vagy olyan

reális összefüggést és viszonyt fejeznek ki, nincsen szükség nem-marxista terminusok használatára, amelyek így tulajdonképpen egy és ugyanazt jelentik. Lehetséges azonban a következő helyzet: a társadalmi élet egyik vagy másik oldalát, meghatározott társadalmi jelenségek funkcionálásának mechanizmusait a burzsoá szociológiában tanulmányozták és elemezték részletesen (egy másik összefüggésben a szerző például kiemeli a tudat szférájában, az eszmei, a jelrendszerek területén működő mechanizmusoknak a tanulmányozását – S. J.) és éppen ott találhatók az azokat jelölő, megfelelő terminusok. Ezek felhasználása esetén szükséges azok kritikai elsajátítása, amely a marxista fogalmakkal való viszonyuk tisztázásában áll. Így a kölcsönzött terminusoknak a köre jelentősen leszűkíthető.” (81.)

Konkrét illusztrációként hadd említsük itt meg a referencscsoport fogalmát, amely nemcsak a szociológiában, de a társadalomlélektanban és az általános lélektanban is szerepel. Ez olyan társadalmi-gazdasági, politikai, foglalkozás szerinti, kulturális és más csoportot jelöl, amelyhez az egyén önmagát is tudatosan sorolja. A referenszcsoport a társadalom tagjai köznapi tudatának a jelensége. („Filozofszkaja Enciklopédiája”, 4, Moszkva 1967, 497.)

A téma részletes kibontására a harmadik és negyedik fejezetben kerül sor, vagyis a szerző konkrét szociológiai kutatások alapján elemzi a munkatevékenység összetörzésének a struktúráját, elemei vagy tényezői egymáshoz való viszonyát, kölcsönhatásukat.

Az objektív és szubjektív oldal közül a harmadik fejezet („Reális lehetőségek a munkatevékenység szférájában”) a tényezők első csoportját elemzi, amelyhez tartoznak a demográfiai (nem, életkor) és funkcionális jegyek (foglalkozás, szakmai képzettség, eltöltött munkaidő, iskolai végzettség). A kutatás sajátossága az, hogy a szerző három vonatkozást hasonlít össze: 1. a reális lehetőségek skáláját, 2. a szubjektív jellemzőket (az orientáció és értékelés verbális kifejezései, a motiváció, az informáltság) és 3. a tényleges, megnyilvánuló magatartást a munkatevékenység szférájában.

A munkatevékenység konkrét feltételeinek a befolyása a dolgozóknak a munkához való viszonyára mindig meghatározott társadalmi foglalkozás szerinti és demográfiai csoporthoz való tartozás útján közvetítődik, valamint összefügg mindazokkal a társadalmi funkciókkal, amelyeket a dolgozók betöltenek (ideértve azokat is,

amelyeket munkatevékenységük szféráján kívül látnak el). Más szovjet szociológusok eredményeit is felhasználja, I. M. Popova a következő kilenc társadalmi-foglalkozás szerinti csoportot emelte ki: I. legfelsőbb szintű vezetők, II. magasan kvalifikált tudományos-technikai munka végzői, III. magasan kvalifikált szellemi munkások, IV. az elsődleges termelési kollektívák szervezői, V. magasan kvalifikált munkát végző dolgozók, akik a szellemi munkát összekapcsolják a fizikaival, VI. főleg fizikai szakmunkát végző dolgozók, VII. főleg fizikai szakmunkát végző dolgozók, akik gépeken és mechanizmusokon dolgoznak, VIII. nem szakmunkát végző nem-fizikai dolgozók, IX. nem szakmunkát végző fizikai dolgozók. Éppen ezek a különböző társadalmi funkciók (és e funkcióknak megfelelő feltételek) azok, amelyek hatására elsősorban formálódnak a dolgozók szükségletei és érdekei.

A faktor-elemzés módszerével, mint a többdimenziós statisztika egyik eszközével, sikerült átfogni és feldolgozni a rendkívül nagy anyagot. A korrelációs matrixot, amely magában foglalta a kiinduló jegyek összefüggésére vonatkozó adatokat, a Csuprov-koefficiens alapján építette fel. A szóban forgó jegyek pedig a következők voltak: 1. szakképzettség, 2. hány éves munkaviszonya van az üzemben, 3. mióta dolgozik a szakmában, 4. iskolai végzettség, 5. életkor, 6. munkabér nagysága. A munkafolyamatban tanúsított tényleges magatartást a következő jellemzők segítségével rögzítették: 7. hogyan teljesíti a normát, 8. fegyelmezettsége, 9. munkája minősége, 10. részvétele az ésszerűsítési és újítási mozgalomban. A munkához való szubjektív viszonyát a jegyek azon csoportjai írták le, amelyek magukban foglalták: 11. az integráns-általános elégedettségét a vállalatnál, illetve 12. a szakmájával. Ugyancsak szerepeltek a dolgozónak a termelési szituáció különböző elemeire vonatkozó elégedettségét kifejező válaszai, nevezetesen 13. a munkaszervezéssel, 14. a munka tartalmával, 15. a munkabérrel, 16. a vállalat vezetőségéhez való viszonyával, továbbá 17. a fizikai megterhelése mértékével kapcsolatban.

A sokoldalú elemzés e jegyeket kettős, hármas és négyes faktorokként vizsgálta. A kettős faktor esetében az elsőbe kerültek a társadalmi-foglalkozás szerinti és demográfiai jegyek, valamint a munkatevékenység szférájában a tényleges magatartásról tanúskodóak, a másodikba viszont a szubjektív jellemzők. A hármas faktor esetében az elsőbe kerültek a társadalmi-foglalkozás szerinti és demográfiai jellemzők, a másodikba a

munkatevékenység szférájában a tényleges magatartását mutató jegyek, a harmadikba a munkához való szubjektív viszonyáról tanúskodók. A négyes faktor alapján történő csoportosításnál a munkához való szubjektív viszonyt mutató jegyek két részre tagoltak: az egyikbe került a termelési szituáció egyes elemeinek az értékelése (a munka tartalma kivételével), a másikba pedig a szakmával és a munkával való megelégedettség jegyei (ide sorolva a munka tartalmának az értékelését is).

A szerző arra a következtetésre jut, hogy a munkatevékenység közvetlen feltételei, a dolgozók funkcionális és demográfiai jellemzői, amelyek a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyéről, a személyiség reális lehetőségeinek bizonyos skálájáról tanúskodnak, a legjelentősebb tényezők a munkatevékenység szférájában mutatott tényleges magatartásuk alakulása szempontjából.

A szükségletek és érdekek összessége jellemzi a személyiség általános társadalmi orientációját, azt a törekvését, hogy ilyen vagy olyan társadalmi pozíciót foglaljon el. A személyiségnek az a társadalmi orientációja, amely még az adott, jelenlegi vállalatához érkezése előtt kialakult, jelentős mértékben vagy esetleg inkább meghatározhatja a munkához való viszonyát a vállalatnál, mint munkatevékenységének közvetlen tartalma és a termelési szituáció különböző elemei. Másrészt, egyik vagy másik tényezőnek (például az iskolai végzettségnek) a munkatevékenységre gyakorolt befolyását e tényezőnek a társadalmi tevékenység általános rendszerében elfoglalt helye határozza meg, illetve annak kölcsönhatása más tényezőkkel.

Az ösztönzés művészete olyan kompenzáló szituáció létrehozásában, vagyis olyan tényezők összeválogatásában ölt testet, amelyek a munka egyik vagy másik helyének valamiféle „előnyt”, „elsőbbséget” biztosítanak. Mármost a szociológia feladata ezzel kapcsolatban az, hangsúlyozza I. M. Popova, hogy a dolgozók meghatározott csoportjainak tipikus szükségleteit felszínre hozza, továbbá megállapítsa azokat a tényezőket, amelyek kompenzáló szerepet tölthetnek be a meglevő kedvezőtlen feltételek mellett.

A munkatevékenység közvetlen feltételei közé tartoznak a munkakörülmények és a munkaszervezés, a munkabér nagysága, a munka tartalma – a közvetett feltételekhez pedig a lakásvizonyok, a családi helyzet, az egy főre eső jövedelem, az üzem hozzáférhetősége, vagyis a lakás és a munkahely közötti távolság stb. Az empirikus kutatás adatainak az elemzése azt is

megmutatta, hogy a munkatevékenység feltételeinek értékelését magában foglaló és verbálisan megelégedettséget kifejezésre juttató véleményyt nem lehet azonosítani a szóban forgó tényező tényleges jelentőségével a dolgozó számára, vagyis a dolgozó szükségletével. Ha meg is van a szükséglet arra, hogy bizonyos vonatkozásban javítsák helyzetüket, egyik vagy másik társadalmi csoport tagjai azért a szituáció-tényezőt viszonylag magasra értékelhetik. I. M. Popova ezt összekapcsolja azzal, hogy a verbálisan kifejezett értékeléseket jelentős mértékben feltételezi a „normális szituációra” vonatkozó elképzelés az adott társadalmi csoport körében. Ez az elképzelés aztán kifejezi annak a reális lehetőségnek a meglétét vagy hiányát (amennyire ezt ismerik), hogy megjavítsák munkatevékenységük feltételeit a kívánt irányban.

A munkahely-változtatás szükséglete (például nődolgozónál vagy az idősebb dolgozónál) ténylegesen megvan akkor is, ha nincs is meg ennek a reális lehetősége, bár ilyen feltételek, „lehetőség” mellett – társadalmi csoportja egyik tagjaként – a szituációt mint „normálisat” értékelheti. Ha létrejön annak a lehetősége, hogy megváltoztassa a szituációt, a dolgozó szükségleteinek megfelelően cselekszik, verbálisan kifejezésre juttatott megelégedettsége ellenére. Ez figyelhető meg a dolgozók eltérő feltételek mellett élő különböző csoportjainak tényleges magatartása tanulmányozásakor.

V. Slapentoh, novoszibirszki szociológus, úgy határozza meg a munkabér társadalmi normáját (ez más fogalom, mint a technológiai vagy hivatalos norma), mint azt a színvonalat, amelyet meghatározott társadalmi csoport tagjai magukra nézve normálisnak, elérhetőnek tartanak (tehát a köznapi tudat jelenségeként fogja fel). I. M. Popova ehhez hozzáteszi, hogy az adott társadalmi-foglalkozás szerinti csoport munkabérének társadalmi normája nem a közepes, hanem a progresszív átlag. Ennek a felismerésnek az a gyakorlati jelentősége, hogy a szükséges statisztikai információ jelenléte esetén meg lehet állapítani a munkabér társadalmi normáját akkor is, ha ezt kérdőívekkel nem kutatják. A továbbiakban pedig ez lehetőséget ad arra is, hogy prognózist készítsünk az adott város munkaerejének eloszlásáról. „A legkomolyabb figyelmet kell fordítani a munkabér társadalmi normája felhasználásának a lehetőségére és szükségességére a munkanormák és más normatívák kialakításakor” – írja I. M. Popova (102.). Így érdekes megállapításokat tesz a dolgozók lakásának a munkahely-

tól való távolságot értékelő társadalmi norma és a zóna-beosztás összefüggéséről (104.) és az iskolai végzettséget érintő társadalmi normáról (112.).

A negyedik fejezet („A munkatevékenység és a személyes választás szubjektív tényezői”) részletesen elemzi a munkával és a szakmával való megelégedettség, a munkatevékenység értékei, motivációi, az informáltság – mint termelési tájékozottság – tényezőit. Ez utóbbinál például, az információkat hat csoportba osztja: 1. termelési tevékenység, 2. a munkaaktivitás ösztönzésének rendszere, 3. a belső munkarend szabályai, 4. az általános művelődési és a szakmai-képzettségi előrehaladás lehetőségei, 5. az otthoni, mindennapos életvitel megszervezése, 6. a szabad idő megszervezése (181.). A dolgozóknak a vállalat aktuális problémáiról való tájékozottságuk területén végzett kutatás arra az eredményre vezetett, hogy sem a tényleges informáltság, sem pedig az önértékelésen alapuló tájékozottság gyakorlatilag nem függ össze a vállalatnál végzett munka verbálisan kifejezett megelégedettségi fokával. Az informáltságot mindenképp a dolgozó közvetlen gyakorlati tevékenysége, ennek az információnak a személyiség élettevékenysége reális folyamatába való beágyazottsága szabja meg.

A szerző arra a megállapításra jut, hogy a munkaviszonyok szférája – a tevékenység azon területe, ahol viszonylagos megfelelés van, egyrészt, az élettevékenység feltételei (következés-képpen a szükségletek, érdekek és célok), másrészt, az elsajátított és verbálisan kifejezre juttatott értékek, beállítottsági formák és normák között. A kutatás során kiderült ugyanakkor az is, hogy valamennyi szubjektív jellemző (értékelések, orientációk, magatartás-motívumok) jelentős mértékben inkább „vonzódik” egymáshoz, mint a kutatás során kiemelt egyéb jegyekhez, ami kétségtelenül a tudat szférájának bizonyos zártságáról, viszonylagos önállóságáról tanúskodik.

A munka tartalmának megítélésében fontos két vonatkozás megkülönböztetése: egy dolog „a nem érdekes, nem tartalmas munka” – mint az üzemből való eltávozás oka, és másik dolog „az érdekes munka” – mint a foglalkozás és szakma választásának kritériuma. A megkérdezett dolgozók ennek megfelelően adtak magyarázatokat a munkaerő-vándorlásról és a szakma tekintélyéről-presztízséről (167.).

És ezzel már a középpontjában is vagyunk egy érdekes vitának. Az ösztönzésről szólva a közgazdászok elsősorban a munkabérre, a szocio-

lógusok pedig a munka tartalmára fordították a figyelmüket. I. M. Popova mindkettővel foglalkozik és határozott álláspontot foglal el a felforrósított kérdéssel kapcsolatban, hogy miért helyezik a szovjet dolgozók válaszaikban (a rangsorolásban) egybenhangzóan a munkabér elé a munka tartalmát.

A munka tartalmának mint ösztönző tényezőnek döntő szerepére vonatkozó következtetést a szociológiai irodalomban a következő érveléssel vitatják: 1. Egy ilyen következtetés az anyagi tényezők, így a munkabér nem megfelelő értékeléséről tanúskodik. 2. Van bizonyos tendencia arra, hogy kisebbségek a munkabérrel való elégedetlenség szerepét mint a munkaerő-vándorlás motívumát. 3. Előtérbe tolják a munkatevékenység motívumaként a munka tartalmával való elégedetlenséget, ami pedig inkább a válaszok őszintétlenségéről tanúskodik („Filozofszkije Nauki”, 1969/1.).

E könyv szerzője nem tagadja, hogy egyes szociológiai kutatások valóban bizonyos fokig nem megfelelően értékelik az „anyagi tényezőknek” – a munka tartalmához viszonyítva – a szerepét. I. M. Popova ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ebben a vitában a megkérdezettek őszintétlenségére vonatkozó állítások nem fedik az igazságot. A tevékenység szabályozásának szintjei különböznek egymástól és egymással kölcsönhatásban vannak, a tudat és a cselekvés viszonya általában is bonyolult és esetenként ellentmondásos, vonatkozik ez különösen a tevékenység motívumára és tartalmára. A motívumok ugyanis a személyiség értékrendszerének közvetlen megnyilvánulásai. Kifejezhetik a társadalom által szankcionált előírásokat és eszményi képzeteket, amelyek úgy merülnek fel, mint az egyén számára elfogadható cselekvési variáns igazolásai. „Cselekedeteit motíválta (a munkához való viszonyát, a vállalatától való távozását stb.), az egyén felhasználja a társadalomban elfogadott képzeteket és normákat, és ezt a „szocializált” egyén teljesen őszintén teheti” – írja I. M. Popova (174.).

Mármint a munkatevékenység feltételei, különböző tényezői ösztönző szerepének a tanulmányozása egy sor más, objektív adat bevonását igényli, olyanokét, amelyeket még „nem bocsátottak keresztül a megkérdezett értékelő apparátusán”. Ilyen adatokhoz úgy jutunk hozzá, ha összehasonlítjuk, például, az eltávozás előtti munkabért az új munkahelyen kapott munkabérrel. Ezt az eljárást alkalmazták Leningrádban, amikor 25 vállalat munkásainak a helyzetét tanul-

mányozták. Így megállapították azt, hogy az új munkahelyre való átmenet első periódusában (amikor a felmérést végezték) az illetők nem jutottak jelentős bérnövekedéshez. V. Slapentoh bizonyos tételeket pontosabbá téve és a megfelelő számításokat elvégezve, arra a következtetésre jutott, hogy „azoknak a munkásoknak a száma, akik így lényeges bérnövekedéshez jutottak, elég nagy és sokkal több azon személyeknél, akik eltávozásukkor a munkabérrel való elégedetlenségükre hivatkoztak”. Szerinte a munkabér mint ösztönző tényező szerepének a tisztázásához az szükséges, hogy meghatározzák azt a szintet, amelynek az elérése esetén az eltávózók száma erősen lecsökken.

I. M. Popova annak példjaként, hogy a munkabérrel való elégedettség nem annyira a megfelelő szükséglet kielégítettségéről tanúskodik, mint inkább a szóban forgó társadalmi csoport részéről elfogadott, „normálisnak” jellemzett képzet hatásáról van szó, az általa feltárt következő tényre hivatkozik: az átlagjövedelem különbsége gyakorlatilag nem befolyásolja az elégedettségi indexek eloszlását a munkások azon csoportjaiban, amelyekben különböző a munkabér.

„A munkabérrel való elégedettség természetét vizsgálva fontos rámutatni arra – írja I. M. Popova –, hogy az adott esetben nem a munkabér nagysága, hanem a referens-csoport keretei közötti ingadozás a lényeges, ami aztán kihat az eltávózások motívumaira. Ez magyarázza meg azt a tényt is, hogy különböző iparágakban, ahol az alacsony munkabérre hivatkoznak mint az eltávózás okára, a dolgozók munkabérének a nagysága különböző. Egyes kutatók utalnak arra is, hogy az eltávózás közvetlen oka a munkások jelentős részénél a munkabérekben meglévő megalapozatlan különbség” (174–175.).

A munkabér ösztönző szerepével összefüggésben a szerző a következő körülményekre hivatkozik:

1. A szolgáltatásoknak a terjedelmére és a minőségére, amelyeket a munkabérért cserében lehet kapni. A kínálatnak a kereslethez viszonyított túlsúlya esetén a munkabér nagyobb eséllyel foglal el fontos helyet a szükségletek struktúrájában.

2. A munkabér társadalmi normájára, amely a megelégedettség fokában jelentkezik és amelyet nem annyira a munkabér nominális nagysága, mint inkább annak a viszonylag egyenlő társadalmi csoport kereteiben való eloszlása feltételez, illetve az adott eloszlásra vonatkozó információ.

3. A már kialakult értékrendszer tartalmára, az értékek hierarchiájában elfoglalt azon helyre, amelyet az anyagi ellátottság általában (ebből a fogalomból még nincs kizárva a nem-munkán alapuló jövedelem sem) és különösen a munkabér betölt (a szocialista társadalomban ez utóbbi már a személyiség önkifejezésének is az eszköze).

A szerző tehát ezekkel a megfontolandó körülményekkel magyarázza azt a tényt, hogy a dolgozók tudatában a munka tartalma és a munkabér a fontos tényezőző hierarchiájában ezt vagy azt a helyet foglalja el.

A szovjet tudományos irodalom nagy figyelmet szentel a munkabér tökéletesítése társadalmi-közgazdasági problémáinak. A munka bérezésének tökéletesítése elvezet a munkabérre vonatkozó szükséglet megváltoztatásához is. „És éppen ebben foglalható össze a társadalmi tevékenység irányításának a lényege: nemcsak számításba venni a kialakult és magukról jelt adó szükségleteket, de létre is hozni olyan feltételeket, amelyek újabb szükségletek kiformalódásához vezetnek. Az az állítás, hogy a munka már most (teljesen) életszükségletté vált, a munkatevékenység gazdasági szabályozóinak aláértékelése veszélyét rejt magában és így az adott történelmi periódusban ez utóbbiak szerepének lebecsülését jelenti a munka szükségletté változtatásában” (177.).

A munkásosztály ügyének – így a munkáshatalom és a szocialista állam helyzetének – a korábbi évszázadok felszabadítási mozgalmával való történelmi összehasonlítása megvilágítja a tudományos elemzésen nyugvó vagy az idealisztikus szellemű próféciákkal operáló kétfajta vezetési típus társadalmi hátterét.

Münzer Tamásnak, a XVI. századi német parasztmozgalom vezetőjének tevékenységét értékelve, Engels e vezetés és ennek stílusa jellegének meghatározásában a társadalmi mozgalmak érettségi fokának a jelentőségét hangsúlyozza. Münzer a forradalom profétájává vált, aki a legviharosabb érzelmeket ébresztette fel, méghozzá csak olyan szónoki fordulatokkal, amilyenekkel a vallási és nemzeti extázis ruházta fel az öszövétségi prófétákat. A stílus, amelyet magában ki kellett fejleszten, világosan utal hallgatósága fejlettségi szintjére, mivel az ő hivatása az volt, hogy rájuk hatást gyakoroljon. Engels ezzel összefüggésben kimutatja, hogy a tömegekhez fordulás „stílusa” ebben az esetben sem valami pusztán külsőlegesen forma, amelyet talán a valóságnak megfelelő eszmék népszerűsítése céljából választottak ki, hanem a

megfogalmazott célok és feladatok adott talaj-nélküliségét tükrözte, és azt, hogy a münzeri társadalomelmélet normatív-gyakorlati oldala az objektív erőviszonyoknak nem adekvát értékelését jelentette. Vagyis általában szólva: a tömegek vezetésének alapvető stratégiája és stílusa azoknak a szükséges feltételeknek a jelenlétét vagy hiányát tükrözi, amelyek szükségesek a szóbanforgó feladatok megoldásához.

E könyv konkrét témáján túlmenően is fontos következtetések adódnak tehát a kidolgozott pozícióból. A kommunista politikai irányítás egészére gondolunk, amelynek mindig fontos elve volt a néptömegeknek a *saját tapasztalata* alapján való meggyőzése. I. M. Popova maga utal erre munkája egyik helyén: „A propaganda hatékonyságát – írja – nemcsak a közlési és terjesztési mechanizmus feltételezi, és nem is csak az úgy hozzáértő kezelése, amely számol az információ befogadásának pszichológiai sajátosságaival, hanem mindenekelőtt az, hogy

mennyire felel meg a továbbított értesülés és ismeret, a bennük foglalt lényeg a tömegek gyakorlati tapasztalatának. A különböző tételek, jelszavak és emocionális színezetű felhívások mind a propaganda, mind az agitáció szintjén összhangban kell legyenek a konkrét helyzet józan ismeretével, a valóság tudományos elemzésével – éppen ez az az elv, amely az irányítás marxista stratégiájának az alapját képezi” (84.).

E munka az általános és alkalmazott szociológia tudományos kutatói és szakemberei számára készült, s jó volna, ha nálunk is minél többen megismerkednének vele. Mint említettük, elsősorban odesszai kutatásról van szó, de a könyv tükrözi mind a moszkvai és novoszibirszki, mind a leningrádi és a kijevi szociológiai műhelyek munkáját is s magas elméleti színvonalával, számos módszertani tanulságával, nem utolsósorban – egészen az ajánlásokig terjedő – gyakorlati hasznosságával a jelenkori szovjet szociológiai tudományt méltóképpen reprezentálja.